

УДК 331.444.3(477)

В.В. ГОТРА, Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля

СУЧАСНИЙ СТАН РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА ВІДПОЧИНОК В УКРАЇНІ

Ключові слова: право на відпочинок

Захисна функція трудового права виражається у правовому впливі на ті групи відносин, які пов'язані з забезпеченням належного соціального середовища для людини, що перебуває у трудових відносинах, захистом здоров'я працівника, підтриманням його фізичних і моральних сил, встановлення високого рівня умов праці та вирішення його соціальних проблем. Однією з головних проблем правового регулювання праці є встановлення обов'язку роботодавця надавати працівникові час для відпочинку згідно статті 45 Конституції України: «Кожен, хто працює має право на відпочинок» [1]. Виконання цього положення має велике значення для відновлення здоров'я, фізичних та розумових здібностей працівників. Право працівників на відпочинок забезпечується нормами ст.2 Кодексу законів про працю (далі – КЗпП), яка регламентує право працівників на відпочинок відповідно до законів про обмеження робочого дня та робочого тижня і про щорічні оплачувані відпустки та реалізується за допомогою встановлених норм тривалості робочого часу (ст.50 КЗпП) [2], Закону України «Про відпустки» [3] та наданням працівникам відповідно до законодавства часу відпочинку. Конкретні умови встановлення та використання часу відпочинку регулюються також на рівні локальних нормативних актів та індивідуальних трудових договорів.

Питання визначення часу відпочинку розглядали такі науковці : П.Д. Пилипенко, О.І. Процевський, Г.А. Пруденський, С.Г. Струмилін, Л.А. Гордон, Е.В. Клопов, А.С. Орлов, Л.П. Грузінова, В.Г. Короткін, В.І. Прокопченко, П.Д. Пилипенко, В.С. Венедиктов,

Ю.В. Баранюк, О.Д. Карпенко, М.Д. Бойко, О.Г. Гирич та інші. Але, приймаючи до уваги складність досліджуваної проблеми вона ще залишається дуже актуальною. Тому метою цієї статті є уточнення теоретичного поняття, змісту та значення «часу відпочинку», визначення доцільності та відповідності використання цього поняття в законодавстві України. Для досягнення поставленої мети необхідно охарактеризувати словникове та наукове тлумачення терміну «час відпочинку», виділити його ознаки.

Суб'єктом права на час відпочинку є кожен, хто працює, а, отже, кожен, хто має право на працю. Згідно законодавства України це: 1) працездатні громадяни, які постійно проживають на території України; 2) громадяни, які працюють за межами своїх держав:

– громадяни України, які працюють за її межами;

– іноземні громадяни, які працюють на підприємствах, в установах, організаціях України (ст.5-1 КЗпП) [2].

Робочий час і час відпочинку є важливими правовими категоріями трудового законодавства України. Це пояснюється тим, що регламентація робочого часу в чинному законодавстві виступає як одна з гарантій забезпечення права на відпочинок. Відпочинок поряд із працею є основними соціальними становищами, у яких людина перебуває все своє життя, за винятком дитячого віку. Праця обов'язково повинна чергуватись із відпочинком. Одне з основних завдань держави – це створення для громадян відповідних умов праці і відпочинку, задоволення їх потреб і запитів, забезпечення їх законних прав і пільг [4, с.26]

Трудовим законодавством України поняття часу відпочинку не визначене. Воно протиставляється поняттю «робочий час». Весь час, який знаходиться поза межами робочого часу, вважається часом відпочинку.

У тлумачному словнику відпочинок визначається як: 1) відновлення сил після втоми припиненням дії, руху і т. ін. 2) проведення часу на дозвіллі, без праці; 3) коротка

перерва під час праці, якоїсь дії; перепочинок; 4) зупинка в дорозі, щоб відпочити [5, с.136]. Але не одне з цих визначень не відображає повного змісту, яке вкладене законодавцем. Як слушно зауважує П.Д. Пилипенко, правове поняття часу відпочинку не відповідає фізіологічному поняттю відпочинку, коли людина, наприклад, спить. У зв'язку з цим науковці пропонували увесь час поза робочим часом називати «вільним від роботи часом» або «неробочим часом» [6, с.288]. Проте у законодавстві застосовується саме термін «час відпочинку», і його правовий аспект полягає у зв'язку з трудовими обов'язками працівника, а точніше, коли працівник вільний від такого зв'язку. Для того, щоб дати визначення поняттю «неробочий час», потрібно спочатку розглянути поняття «робочого часу». О.І. Процевський дає визначення робочому часу як «встановлений законом або угодою між адміністрацією та профспілковим органом на підставі закону час, протягом якого робітник або службовець відповідно до правил внутрішнього трудового розпорядку повинен займатися виробничою або службовою діяльністю» [7, с.16]. Стаття 130 Проекту Трудового кодексу України визначає поняття робочого часу як час, протягом якого працівник відповідно до правил внутрішнього трудового розпорядку і умов трудового договору повинен виконувати трудові обов'язки [8]. Отже, можна зробити висновок, що неробочий час – це час, протягом якого працівник може не виконувати свої трудові обов'язки.

Якщо відпочинок розглядати з точки зору соціології, то його завданнями є: створення передумови для якісної та повноцінної праці; він є необхідною умовою споживання продукту, створеного під час праці; відпочинок виступає одночасно елементом підготовки до трудового процесу (який витрачається робітником для розвитку трудового потенціалу). Розглядаючи відпочинок як життєву цінність, можна констатувати різноманітний характер його існування. Так, відпочинок може бути в різних формах та відповідно до

них представляти (не представляти) цінності для конкретного індивіда (за певних умов життя). Такими формами відпочинку може бути: і фізичний, і психологічний, і розумовий відпочинок, тобто всі складові діяльності людини як цілісної особистості. При цьому необхідно зазначити, що кожний вид трудової діяльності викликає втому, а відтак має компенсуватися адекватним для характеру втоми відпочинком. Виходячи з попереднього твердження, відпочинок можна розглядати як одну з форм відокремленості, перш за все, від праці або іншої діяльності, що привела до втоми, виснаження і так далі. Відпочинок можна розглядати двояко. З одного боку він надаватиме можливості та створюватиме умови для соціального життя, з іншого – може виступати в якості самостійного елемента такого життя за умов його колективного характеру. У другому випадку він поєднує відпочинок як такий (відновлення працездатності) з цінністю спілкування, участі у певному соціальному середовищі [9, с.114]. Соціологічне трактування вільного часу мало місце в працях Г.А. Пруденського, згідно з яким вільний час трактувався як частина позаробочого часу і зв'язувалося з визначеним довоза занять, направлених на розвиток особи [10].

Тотожним поняттю «час відпочинку» є поняття «вільного часу». У Великій радянській енциклопедії вільний час розглядається як частина позаробочого часу (у межах доби, тижня, року), що залишається у людини (групи, суспільства) за вирахуванням різного роду непорушних, необхідних витрат [11, с.135]. Категорію вільного часу слід розглядати через призму бюджету часу. Перші обстеження цього поняття були здійснені в 1920-х роках академіком С.Г. Струмлініним [12, с.280]. У 1963-1967 рр. під керівництвом Б. Грушина було проведено одне з основних досліджень часу в масштабах практично всього СРСР, яке з'явилося першою спробою соціологічного аналізу проблем вільного часу, стосовно всіх основних груп міського населення [13]. В цих дослідженнях дійшли

висновку, що бюджет робочого часу не в повній мірі може відобразити ефективність відпочинку, що вимагає використання паралельно інших підходів. У праці Л.А. Гордона і Е.В. Клопова «Людина після роботи», яка була присвячена аналізу проблем побуту і дозвілля робочих сімей великих міст, автори запропонували визначати вільний час не через коло занять, а через суб'єктивне сприйняття діяльності індивідом, відповідно до його рекреаційних установок і потреб [14, с.175]. При такому розумінні проблеми можна констатувати існування двох підходів до визначення вільного часу: 1) визначення вільного часу через коло занять індивіда (більш адекватно для оцінки відпочинку від фізичної втоми); 2) суб'єктивне сприйняття відпочинку індивідом (більш адекватно для оцінки психологічного та розумового відпочинку) [9, с.116]. Розглядаючи відпочинок в якості елемента підготовки до здійснення трудового процесу, існує необхідність відзначити, що, як зазначають К. Маркс та Ф. Енгельс, «час є простір для людського розвитку». Відтак скорочення тривалості часу на відпочинок призводить до обмеження темпів людського розвитку, що, в свою чергу, приводить до скорочення економічного доходу (який, у свою чергу, тягне скорочення відпочинку) [15, с.147].

Продовжуючи синонімічний ряд: час відпочинку, неробочий час, вільний час, наступним елементом може бути поняття «дозвілля». Тлумачний словник дає визначення як: «1) вільний від праці час; час відпочинку; 2) широке, просторе місце; вільний простір; привілля (рідко)» [5, с.312]. Відповідно до Великої Радянської енциклопедії поняття «дозвілля» – це частина позаробочого часу, яка залишається у людини після виконання невідкладних поза виробничих обов'язків (пересування на роботу і з роботи, сон, їжа і ін. види побутового самообслуговування) [11, с.184]. А.С. Орлов проводить порівняння понять «відпочинок» та «дозвілля». Автор вважає, що «дозвілля» визначається через поняття «час» і «період», а «відпочинок» –

через «стан» і «відновлення сил» та на цій підставі розмежовує ці поняття, що описують, на думку А.С. Орлова, різні грані, і різні рівні одного процесу – процесу фізичного і духовного розвитку людини. Автор вважає дозвілля конкретним відрізком часу, що має певну (визначену) структуру та тривалість. Це результат розподілу часу між різними видами діяльності (поза межами робочого часу). Відпочинок – це, внутрішнє суб'єктивне усвідомлення (переживання) того або іншого виду діяльності (у тому числі пов'язаного зі створенням суспільного продукту) [16, с.112].

Ст.2 Директиви Європейського парламенту і Ради дає визначення такому поняттю як «період відпочинку». Згідно її норм, період відпочинку – будь-який період, який не є робочим часом [17]. Тлумачний словник дає таке визначення поняттю «час»: 1. філософія. Одна з основних об'єктивних форм існування матерії, яка виявляється в тривалості буття; 2. Тривалість існування явищ і предметів, яка вимірюється століттями, роками, місяцями, годинами, хвилинами і т. ін.; 3. спорт. Тривалість пробігу, пропливу і т. ін. на певну дистанцію (у змаганнях або на тренуванні); 4. Послідовна зміна годин, днів, місяців, років і т. ін.; Міра тривалості всього того, що відбувається, здійснюється; Прийнятий країнами світу відрхунок тривалості за часовими поясами [5, с.478]. А «період» – це: 1. Проміжок часу, обмежений певними датами, подіями і т. ін.; Час, коли відбувається яке-небудь подія, триває дія, розгортається чиясь діяльність і т. ін.; Відтинок часу, позначений існуванням, наявністю чого-небудь. 2. Певна стадія, фаза чого-небудь; Історичний етап у суспільному або культурному розвитку країни, народу, що характеризується визначними подіями, явищами або процесами [5, с.340]. Шляхом порівняння та аналізу можна зробити висновок про те, що дефініція поняття «період» має більш конкретне значення. На нашу думку, використання поняття «період» замість – «час» є більш доречним, тому що реально відображає факти дійсності.

Підсумовуючи все вище сказане та роз-

глянувши поняття «час відпочинку» в усіх площинах його існування, можна зробити висновок про те, що законодавче закріплення цього поняття не відповідає його реальному змісту та суті. Тому існує потреба замінити категорію «час відпочинку» на іншу. Заміна може проводитися на поняття «вільний час», що не несе в своєму змісті відтінок відпочинку, як фізіологічного стану людини, або на «неробочий час», яке може мати на увазі будь-яке заняття працівника, крім виконання своїх трудових обов'язків.

Загалом час відпочинку завжди виражається в конкретних одиницях виміру, це частина певного календарного періоду (добы, тижня, місяця чи року). Рамки та різновиди такого часу чітко визначаються нормативно-правовими актами. Кожен різновид має конкретну мету. Загальною метою для всіх видів часу відпочинку є відновлення продуктивних сил. Та можуть бути й інші, які забезпечують фізіологічне існування людини (харчування, сон, час для обігріву, для годування дитини), духовний чи інтелектуальний розвиток (навчання, написання наукової роботи) або надаються для вирішення сімейних питань (відпустка по догляду за дитиною, відпустка без збереження заробітної плати). Крім того, надавати цей час є обов'язком для роботодавця.

В науці трудового права поняття «час відпочинку» трактується науковцями по-різному: так, наприклад, Л.П. Грузінова, В.Г. Короткін визначають це поняття як час, протягом якого працівник відповідно до законодавства та правил внутрішнього трудового розпорядку звільняється від виконання своїх трудових обов'язків [18, с.30]. В.І. Прокопенко під часом відпочинку розуміє час, протягом якого робітники і службовці звільняються від виконання трудових обов'язків і можуть його використовувати на свій розсуд [19, с.306]. Підтримують цю думку П.Д. Пилипенко [20, с.113] та В.С. Венедиктов [4, с.26]. Ю.В. Баранюк зазначила, що це – проміжок часу, протягом якого працівник не виконує свої трудові функції і має право використовувати його за своїм розсудом, у тому числі для від-

новлення свого фізичного і трудового потенціалу [21, с.125]. О.Д. Карпенко дає визначення часу відпочинку як «частина календарного часу, коли працівник вільний від виконання трудової функції й має право використовувати його за власним розсудом» [22, с.127]. М.Д. Бойко робить акцент на нормативному регулюванні цієї сфери суспільних відносин і визначає, що «це встановлений законодавством час, протягом якого працівники є вільними від виконання покладених на них трудових обов'язків, і який вони можуть використовувати за своїм розсудом» [23, с.176]. О.Г. Гирич, як і інші науковці, звертає увагу на регенеративну функцію, але не тільки фізичних, а й духовних сил, і дає наступне визначення цьому поняттю «це частина календарного часу, протягом якого працівник звільняється від виконання його трудової функції і яка надається йому для відновлення його фізичного і морального трудового потенціалу» [24, с.128]. Ці визначення не суперечать одне одному, лише розширюють зміст поняття, додаючи ознаки.

Вище вказані науковці дають дефініцію поняттю «час відпочинку» через категорію час. У такому випадку відбувається тлумачення поняття через саме поняття. Але ж, час відпочинку – це не тільки певний проміжок, протягом якого людина може не виконувати свою соціальну функцію. Це, перш за все, право кожного працюючого, яке закріплене на конституційному рівні, яке регламентоване низкою законів та підзаконних актів України та міжнародними нормативно-правовими актами, які будуть розглянуті нами детальніше в подальшому. Отже, на цій основі відпочинок можна розглядати в двох значеннях:

1) вузькому, як певний проміжок часу, протягом якого людина звільняється від виконання своїх трудових обов'язків і може використовувати його з власними потребами;

2) широкому, конституційне право кожного працюючого, яке регламентоване законодавством України та міжнародними нормативно-правовими актами.

Даній проблематиці в Кодексі законів про працю України відведена Глава 5, яка називається «Час відпочинку» [2], але законодавець не дає визначення цьому поняттю. Не знаходить, воно його і в проекті Трудового кодексу [8]. Було би доречно внести зміни до чинного кодексу і закріпити визначення поняття «час відпочинку» на законодавчому рівні. Тому пропонується внести зміни до Глави 5 Кодексу законів про праці України, замінивши поняття «час відпочинку» на «період відпочинку», доповнивши її ще однією статтею в такій редакції: «Період відпочинку – це визначений законодавством проміжок часу, протягом якого особа не виконує свої трудові обов'язки».

Відзначимо, що є не обов'язковим той факт, що робітник чи службовець буде використовувати «час відпочинку», саме для відпочинку і відновлення своїх фізіологічних властивостей. Важко назвати людину, яка готується до екзаменаційної сесії чи пише наукову роботу, відпочиваючою.

На основі вище сказаного можна виділити наступні характерні особливості часу відпочинку: відпочинок – це конституційне право кожної працюючої людини; суб'єктом права на відпочинок може бути кожен працюючий (робітник чи службовець); надання часу відпочинку, регламентується законодавством та внутрішнім трудовим розпорядком; час відпочинку – це певний часовий період, протягом якого робітники звільняються від виконання своїх трудових обов'язків; це весь час, який знаходиться поза межами робочого часу; виражається в конкретних одиницях виміру; забезпечується встановленням норми тривалості робочого часу; надавати цей час є обов'язком роботодавця; надається з конкретною метою; може використовуватись суб'єктом на власний розсуд або за конкретним призначенням.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв-

ня 1996 року // ВВР України. - 1996. - № 30. – Ст. 141.

2. Кодекс законів про працю України // ВВР України. – 1971. – № 50. – Ст. 375.

3. Закон України «Про відпустки» : від 15.11.1996 р., № 504/96 // ВВР України. – 1997. – № 2. – Ст. 4.

4. Венедиктов В. С. Правове регулювання часу відпочинку працівників органів внутрішніх справ України : науково-практичний посібник / В. С. Венедиктов. – Харків : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2004. – 165 с.

5. Новий тлумачний словник української мови. У чотирьох томах. – Т. 3. – К. : Довіра, 1999. – 667 с

6. Трудове право України. Академічний курс / за ред. П. Д. Пилипенка. - К. : Видавничий дім, 2006. – 544 с.

7. Процевский А. И. Рабочее время и рабочий день по советскому трудовому праву / А. И. Процевский. – М. : Юридическая литература, 1963. – 182 с.

8. Проект Трудового кодексу України (реєстр. № 1108 від 10.12.2009 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>. [текст законопроекту до 2-го читання].

9. Ядранський Д. М. Соціологія вільного часу як складова соціології праці / Д. М. Ядранський // Грані. – 2010. - № 2 (70). – С. 114–119.

10. Вне рабочее время трудящихся / под ред. Г. А. Пруденского. – Новосибирск : Изд-во СО АН СССР, 1961. – 256 с.

11. Большая советская энциклопедия (Полный текст Третьего издания «Большой советской энциклопедии», выпущенной издательством «Советская энциклопедия» в 1969–1978 годах в 30 томах) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gubricon.com>.

12. Струмилин С. Г. Проблемы экономики труда / С. Г. Струмилин. – М. : Наука, 1982. – 471 с.

13. Свободное время подростков: социализация или девиация : учебно-методические материалы [Електронний ресурс]. – Режим

доступу: <http://www.websib.ru/noos/sociology/leisure/index.php>.

14. Гордон Л. А. Человек после работы: Социальные проблемы быта и внерабочего времени: По материалам изучения бюджетов времени рабочих в крупных городах Европейской части СССР / Л. А. Гордон., Э. В. Клопов. – М. : Наука, 1972. – 368 с.

15. Карл Маркс. Собрание сочинений : в 50-ти т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М. : Прогресс. – Т. 22

16. Орлов А. С. Социология рекреации / Александр Орлов. – М. : Наука, 1995. – 146 с.

17. Директива Європейського парламенту і Ради № 2003/88/ЄЕС «Про деякі аспекти організації робочого часу» : від 04.11.2003 р. // Official Journal L 299, 18/11/2003. – P. 0009–0019.

18. Грузінова Л.П. Трудове право України : навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл] / Л. П. Грузінова, В. Г. Короткін. – К. : МАУП,

2003. – 103 с.

19. Прокопенко В. І. Трудове право України : підручник / В. І. Прокопенко. – Х. : Фірма «Консум», 1998. – 480 с.

20. Трудове право України : навч. посіб. / за ред П. Д. Пилипенка. – К. : Істина, 2005. – 208 с.

21. Бабаскін А. Ю. Трудове право України. Академ. Курс : підруч. / [А. Ю. Бабаскін, Ю. В. Баранюк, С. В. Дріжчана та ін.] ; за заг. ред. Н. М. Хуторян. – К. : Видавництво А.С.К., 2004. – 325 с.

22. Карпенко Д. О. Основи трудового права : навч. посіб. / Д. О. Карпенко. – К. : Видавництво А.С.К., 2003. – 656 с.

23. Бойко М. Д. Трудове право України : навч. посіб. / М. Д. Бойко. – К. : Олан, 2005. – 336 с.

24. Гирич О. Г. Трудове право. Курс лекцій: для студентів юрид. вузів та факультетів / О. Г. Гирич. – К. : ТП Пресс, 2003. – 208 с.

Готра В. В. Сучасний стан реалізації права на відпочинок в Україні / В. В. Готра // Форум права. – 2010. – № 4. – С. 235–240 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-4/10gvvvvu.pdf>

Надане уточнення, зміст і значення поняття «часу відпочинку», визначена доцільність та відповідність його використання в законодавстві України. Охарактеризоване словникове та наукове тлумачення терміну «час відпочинку», виділені його ознаки.

***

Готра В.В. Современное состояние реализации права на отдых в Украине

Представлено уточнение, содержание и значение понятия «времени отдыха», определена целесообразность и соответствие его использования в законодательстве Украины. Охарактеризовано словарное и научное толкование термина «время отдыха», выделены его признаки.

***

Gotra V.V. Current State of Realization of a Right to Rest in Ukraine

Specification, the maintenance and value of concept is presented «rest time», the expediency and conformity of its use in the legislation of Ukraine is defined. Dictionary and scientific interpretation of the term «rest time» is characterized, its signs are allocated.